

A humanista olvasás kezdetei Magyarországon

Zrednai Vitéz János első Livius-kézirata (Bécs, ÖNB, cod. 3099.)

KISS Farkas Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

ORCID 0000-0002-8632-5855

Early Humanist reading practices in Hungary: John Vitéz of Zredna's first manuscript of Livy (Vienna, ÖNB, cod. 3099)

Abstract | This paper demonstrates that the ms. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, containing the first, third and fourth decades of LIVY'S *Ab urbe condita*, was owned by John VITÉZ OF ZREDNA, who acquired it before 1445. He annotated the volume throughout, made emendations of the text, and later used phrases of LIVY in his letters and orations between 1445 and 1452. The cod. 3099 is a direct copy of the Vatican ms. Arch. Cap. S. Pietro C 132, prepared in Padua around 1340–1350, and the cod. 3099 was copied from it probably after 1378–1382, and before 1434–1438. As the Vatican ms. contains four coats of arms of King LOUIS I of Hungary (later painted over by the coat of arms of Giordano ORSINI, as identified by Giulia Simeoni), it is possible that it was presented as a diplomatic gift to King LOUIS I by Francesco DA CARRARA, and it was housed in the royal library in Buda. The cod. 3099 might have been copied in Hungary as its paleographic character shows close parallels to the scripture used in the royal chancery of Buda in the 1420s. Both the Arch. Cap. S. Pietro C 132 and the cod. 3099 lack book 33 of the *Ab urbe condita*, exactly as the cod. 523 of the Biblioteka Jagiellońska, Cracow, which was commissioned and owned by the Polish court historian Jan DŁUGOSZ, who asked for the work of LIVY from John VITÉZ OF ZREDNA in 1449. The Vienna ms. cod. 3099 is the most important witness to early humanist reading practices in Hungary, and offers an insight to the diffusion of humanism in Central Europe.

Keywords | Renaissance humanism, reception of LIVY, history of reading, Hungarian humanism, Central European humanism

Titus Livius történeti műve talán a legmeghatározóbb olvasmány volt Zrednai Vitéz János számára a leveleskönyve és a szónoklatai megfogalmazása során. Livius több szempontból is imitálendő szerzőnek tűnhetett Hunyadi János titkára számára. Egyrészt a latin szerző a művébe illesztett számos – természetesen fiktív – szónoklatot, amelyek élővé tették a római történelmet, ugyanakkor ezek a szövegek retorikailag imitálásra méltó mintát is nyújtottak a reneszánsz szerzők számára latin nyelvű művek megkomponálása során. Másrészt – ahogy arra a korábbi szakirodalom utalt már¹ – a rómaiak punok ellen vívott küzdelme, a római hadvezérek, és különösen Scipio háborúja Carthago ellen ideológiai mintát is nyújtottak a magyar–török harcok eszmei koncepciójához. Már az eddigi kutatás is kimutatta, hogy leveleskönyvében számtalan alkalommal használta fel Livius nyelvi formuláit nevének említése nélkül. Fennmaradt leveleinek és szónoklatainak kritikai kiadása hatvannyolc szöveghelyen jelzi,² hogy Zrednai Vitéz János bizonyosan vagy feltételezhetőleg Livius kifejezéseit imitálta. A Pál kancelláriai jegyzőhöz 1445-ben írt, később a leveleskönyv prológiusaként felhasznált levelében egyenesen az „emberi történelem ama nagy pátriárkájának” nevezi anélkül, hogy szükségét érezné a hozzá közel álló címzett számára, hogy megfejtse e pátriárka kilétét:

Nos, ilyen körülmények között, az erkölcsök s az élet ily nagy válságában méltányosnak ítéled-e, hogy irántad való szívességem is a törtetést vegye célba inkább, ne pedig a megvetettséget? Holott – úgy hiszem – jól tudod, mit ír hasonló helyzetre utalva az emberi történelem ama nagy pátriárkája, amikor ezt mondja: „a megvetettség tesz védetté, ahol a jog már nem oltalmaz”.³

A kancelláriai jegyzők számára készített jegyzetek azonban felfedik, hogy kiről is van szó: „az emberi történelem pátriárkájának Titus Liviuszt hívják kiválósága miatt stb.”⁴ Az egyik levél Livius-idézetére később maga a valószínűleg Zrednai Jánostól származó vagy az ő inspirációjára készült magyarázó jegyzet⁵ is felhívja a figyelmet,⁶ és egy má-

1 PAJORIN Klára, „Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110, 1. sz. (2006): 3–14, 12.

2 Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI (Budapest: MTA, 1980).

3 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 30; VITÉZ János, *Levelei és politikai beszédei*, ford. BORONKAI Iván, szerk. BELLUS Ibolya (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 41.

4 Uo., 34. Ezt a megfogalmazást nem találjuk sehol a hagyományban, de valószínűleg Quintilianus *Inst. or.* 2, 5, 19 alapján mondja ezt Zrednai János, ahol Sallustiusszal összehasonlítva „historiae maior est auctor”-ként szerepel Livius. Ez a Quintilianus-idézet szerepel Zrednai János már esztergomi érsekként beszerzett müncheni kódexsorozata harmadik kötetének, a Bayerische Staatsbibliothek, clm 15733-nak a címlapján is (lásd alább).

5 Kiss Farkas Gábor, „»Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén«: Önkomentár és tanítás a margókon a 14–16. században”, in *A könyv és olvasója*, szerk. FÁBIÁN Laura, LOVAS Borbála, HARASZTI SZABÓ Péter és UHRIN Dorottya, 15–44 (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2018), 31–32. Lásd még ZSUPÁN Edina, „Vitéz János leveleskönyve”, in *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, 113–135 (Budapest: OSZK, 2008).

6 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 76.

sik, Pál mestertől származó megjegyzés Ciceróval és Sallustiusszal egyenrangú szóno-ki kiválóságnak tartja őt.⁷ A Livius-idézetek már a leveleskönyv legkorábbi rétegében felbukkannak: 1445 áprilisából származik az első jól azonosítható idézet, így bizonyos, hogy az *Ab urbe condita* már ezelőtt a kezében járt.⁸ 1449-re már Lengyelországba is eljutott a híre Livius-olvasmányainak, mert tőle próbálta meg Zbigniew Oleśnicki krakkói püspök Szánoki Gergely vagy Przemysli Márton asztronómus közvetítésével kölcsönkérni „Titus Livius könyveit”, amelyekről „bizonyosan tudja, hogy birtokolja”, ráadásul gyakorlati céllal: azért, hogy gyorsan lemásolhassák („celeriter accopiatum”) és Jan Długosz történetíró felhasználhassa azokat munkájában.⁹ A Długosz környezetében készült, Zrednai Vitéz Jánoséhoz hasonló korból származó (1448–1454) levélgyjűtemény a krakkói Jagelló-könyvtár cod. 42. kéziratában tartalmazza is a humanista mintalevelek között Hannibál Scipiótól békét kérő szónoklatát (*Ab urbe condita* 30, 30).¹⁰ Długosz történeti művének Zbigniew Oleśnickihez szóló ajánlásában mintaképként külön kiemeli Liviust a többi történetíró közül azért, mert hírnevét műve miatt az utókor máig tiszteli, és ezzel kiérdemelte, hogy sírját a padovai Santa Giustina mellett ma is tiszteljék.¹¹

A kutatás több Livius-kötetet is azonosított már, amelyek Zrednai (Vitéz) János birtokában voltak. A müncheni Staatsbibliothek clm 15731–15733 jelzetű háromkötetes Liviusa¹² 1470 körül készült Firenzében, másolója Piero Strozzi volt, margináliái

---

7 Uo., 42.

8 Boronkai Iván részletesen bemutatta Vitéz Livius-idézeteit egy V. Miklós pápához írt levelében: BORONKAI Iván, „Vitéz János és az ókori klasszikusok”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, 219–232 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 226–228.

9 *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Pars posterior*, kiad. August SOKOŁOWSKI és Józef SZUJSKI, 2 köt. (Krakkó: Akademia Umiejętności, 1876), 2:92. A levél a Biblioteka Jagiellońska Rkp. 42. (DD.IV.48) jelzetű kéziratban maradt fenn. Lásd még ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA, 1880), 166–167; KRISTÓF Ildikó, „Egy lengyel humanista Magyarországon: Az elfeledett Szánoki Gergely”, *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Sectio Historiae* 33 (2006): 21–32, 27–28. Lásd még Maria KOWALCZYKÓWNA, „Jagiellońskie rękopisy Liwiusza z marginaliami Jana Długosza”, *Eos* 58 (1969–1970): 219–230, 219–222.

10 „Oracio Hanibalis, petentis pacem Scipioni, ex Titi Livii libro X secundi belli Punici in hunc modum.” (f. 71r–v) Władysław WISŁOCKI, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Univesitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 2 vols. (Krakkó: Universitas Jagellonica, 1877–1881), 1:14; Anna HORECZY, „Italian Rhetoric in the Manuscript No. 126 from the Collection of the Jagiellonian Library”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 69 (2020): 13–64.

11 „Cineres quoque sui atque ossa quamvis gentilis a Pathawianis, de origine et stirpe sua gloriantibus prope edem Sancte Iustine reperti, in porta Palatii maioris, quo aliquid veneracionis etiam ossibus accederet, condita sunt.” Ioannes DLUGOSSIUS, *Annales sue cronicae incliti regni Poloniae*, liber I–II (Warsaviae: PWN, 1964), 52.

12 Albinia DE LA MARE, „Florentine manuscripts of Livy in the Fifteenth Century”, in *Livy*, ed. T. A. DOREY, 177–199 (London: Routledge&Kegan Paul, 1971), 183, 191; Albinia DE LA MARE, „New research on humanistic scribes in Florence”, in *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento I*, szerk. Annarosa GARZELLI (Scandicci–Firenze: Giunta, 1985), 532, no. 62 (51); Michael REEVE, „Italian Relatives of M in Livy 1–10”, *Aevum* 70 (1996): 113–127, 117.

pedig Bartolomeo Fonziótól származnak.¹³ Az ékes díszkódexeket valószínűsíthetően Garázda Péter rendelte meg patrónusa, Zrednai (Vitéz) János számára,¹⁴ ismervé Livius iránt érzett szeretetét. Csapodiné Gárdonyi Klára még Zrednai János könyvtárába sorolta a veronai Biblioteca Capitolareban fennmaradt háromkötetes Livius, amelyek közül kettő eredeti Corvina-kötésben maradt fenn (Verona, Biblioteca Capitolare, ms. CXXXVI–CXXXVII),¹⁵ ám ezekről azóta kiderült, hogy nem Zrednai János margináliáit tartalmazzák, másrészt pedig a sorozat I. decasa nem a Veronában található I. decas (Bibl. Cap. ms. CXXXV), hanem a vatikáni Barb. Lat. 168. kézirat.¹⁶ Szempontunkból most különösen az a lényeges, hogy sem a veronai kéziratokban fennmaradt III. és IV. decas, sem a vatikáni I. decas keletkezése nem köthető közvetlenül Zrednai (Vitéz) Jánoshoz, hanem Handó György pécsi prépost megrendelésére készültek Firenzében, Hubertus W. scriptor által az 1460-as évek második felében, és onnan kerültek be a Corvina-könyvtárba. Késői, 1460-as évek második felére datálható keletkezésük miatt ezek a kéziratok sem szolgálhattak Zrednai (Vitéz) János Livius-olvasmányai alapjául, hiszen a római történelem decasait már 1445 előtt bizonyosan alaposan olvasta, ráadásul itt is díszkéziratokkal, nem pedig gyakori használatra szánt olvasmánykéziratokkal van dolgunk.

Csapodi Csaba Corvina-gyűjtése során felmerült még egy Livius-kódex, a bécsi Nationalbibliothek cod. 3099 jelzetű kötete. Ez azért kerülhetett Csapodi látóterébe, mert az 1686-ban a budai királyi palotában talált kódexek Pflugk-féle jegyzékében szerepel egy „folio maior” kódex, amelynél a jegyzék leírója megjegyzi: „Livius: Decades historiae tres.”¹⁷ Miképp Csapodi helyesen megállapította, viszonylag ritkán fordul elő – pusztá terjedelműknél fogva –, hogy a három decas együtt szerepeljen egy kéziratban. Alább még fogunk találkozni több ilyen példánnyal, azonban ezek a kompakt kiadások – mint látni fogjuk – többségében egy kódexcsaládhoz tartoznak. Ezért jogos volt a feltételezés, hogy a Pflugk-féle lista alapján az egyetlen szóba jöhető Livius-kódex a császári könyvtárban a cod. 3099, és ez alapján Csapodi Csaba Zrednai margináliáit azonosítani vélte, de nem foglalkozott velük. Csapodiné Gárdonyi Klára ennél messzebb ment, és már a meglehetősen rossz állapotban fennmaradt kódex kontextusát is megtalálta: „egyszerű kiállítása arra enged következtetni, hogy talán a pozsonyi egyetemen való használat céljára készült.”¹⁸ A pozsonyi kötődésre, vagy az Academia Istropolitana-ra azonban semmi nem utal a kéziratban; ráadásul ebben az időben Itáli-

13 CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Budapest: MTA, 1984), 116; *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Budapest: OSZK, 2008), 166–177.

14 Pócs Dániel, „Handó György könyvtára”, *Ars Hungarica* 42 (2016): 309–338, 324; Dániel Pócs, „The Codices of György Handó”, *Hungarian Historical Review* 8 (2019): 508–572, 532–533.

15 CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek...*, 114.

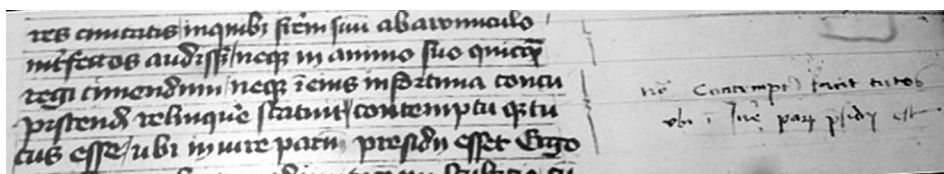
16 Pócs, „Handó...”, 311–315; Pócs, „The Codices...”, 514–516.

17 CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* (Budapest: MTA Könyvtár, 1984), 16–17.

18 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „Vitéz János könyvtára”, in *Janus Pannonius. Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. Kovács Sándor, 235–245 (Budapest: MTA, 1975), 241.

án kívül nem oktatták Liviust egyetemen, és ott is csak neves humanisták, mint Lorenzo Valla közvetlen környezetében magántanítványok számára magyarázták szövegét.¹⁹ Mivel Csapodiné Gárdonyi Klára számos egyéb esetben tulajdonított alaptalanul Zrednai Vitéznek kézírast és kéziratot, ezért a későbbi kutatás ezt az azonosítást sem fogadta el: a 2006. évi Corvina-kiállítás listája emiatt már kizárta a hiteles Corvinák közül, és nem szerepelt a kötet a 2008. évi *Csillag a holló árnyékában* című kiállítás kódexkatalógusában sem.²⁰

A kézirat kontextusát egyáltalán nem a pozsonyi egyetemen kell keresni, hanem legalább harminc évvel korábban, Zrednai Vitéz személyes környezetében: ez volt ugyanis személyes munkapéldánya Liviusból. Ez meggyőzően bizonyítható a kézirat margináliáiból, amelyeknek egy rétege megfeleltethető a Zrednai Vitéz János leveleiben előforduló Livius-idézeteknek. Legkorábbi Livius-idézete 1445-ben írt levelében így hangzik: „a megvetésben nyernek bizodalmat ott, ahol a jog már nem nyújt védelmet” („contemptu, inquiens, fieri tutos, ubi in iure parum presidii esset”).²¹ Ha kikeresünk a megfelelő szöveghelyen az 1. decas 1. könyvéből a cod. 3099 11^r lapján, azt találjuk, hogy a margón piros tintával ki van emelve ez a mondat („Nota. Contemptus facit tutos, ubi in iure parum presidii est”), pontosan azzal az írással, amelyet Zrednai Jánosénak ismerünk.²²

1. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 11rb

Néhány további Livius-szöveghelyet megvizsgálva – legyen az bármennyire rejtett – ugyanerre a jelenségre figyelhetünk fel. 1448. május 28-án az alábbi mondatot írta le Budáról Alfonz nápolyi királynak, támogatást kérve közös ügyükhöz: „feratque opem, qui spem dedit, ne differendo elanguet res” („aki reményt nyújtott, az adjon segítséget is, nehogy a késlekedés révén ellankadjon az ügy”), amely két mondatból áll össze: az első fele Cicerótól származik (*Pro Ligario*, 30) a második Liviustól (*Ab urbe condita*, 5,

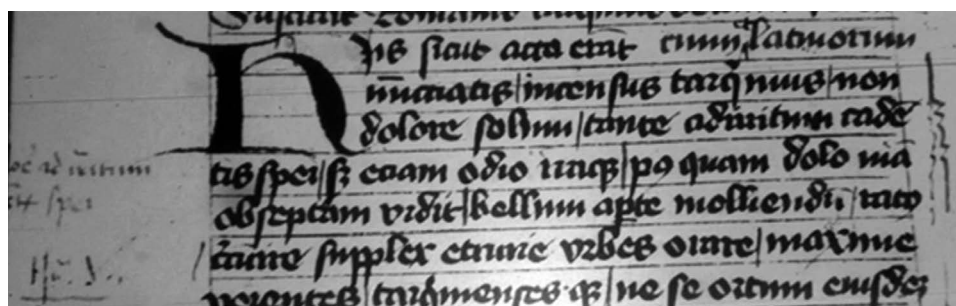
19 Erről lásd Giuseppe BILLANOVICH, *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo* (Padova: Antenore, 1981) 2. kötetének tanulmányait.

20 A Csapodi-féle Corvina-jegyzékeknek ez a nagy körütekintéssel készült revíziója azóta sajnos eltűnt az Országos Széchényi Könyvtár oldaláról. Hozzáférés: 2022.11.25, <https://web.archive.org/web/20060824021725/http://www.corvina.oszk.hu/>.

21 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 30.

22 Írása, különösen a d, a, l, r alakja jól összehasonlítható pl. Manilius-kódexének (Vatikán, Pal. lat. 1711, f. 88v) jóval későbbi (1469), de egyértelműen autográf bejegyzésével. Hozzáférés: 2022.11.25, https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1711/0180/image.info.

26, 3: *differendo deinde elanguit res*). A cod. 3099 pirostollú jegyzetelője ezt a Livius-helyet kétszer is megjegyzetelte a margón: „Nota differendo elanguit res” („Jegyezd meg! A halogatással ellanyhul az ügy”) és „nota bene hanc rem” („Jegyezd meg jól ezt a dolgot!”) (ÖNB, cod. 3099, 57va). Hogy egy másik példát is idézzünk, az 1450. június 15-én V. Miklósnak írt levélben Hunyadi János és Magyarország előkelői nevében szóló Zrednai Vitéz a pápához, kifejezve kétségbeesésük és reményvesztésük: „hoc incommodo *in irritum cadentis spei* preter ius et phas amplius torqueremur” („még jobban kínlódnánk a haszontalan elbukó remény kényelmetlensége miatt jobban, mint jog és isteni törvény szerint szabadna”).²³ A mondat legkülönlegesebb kifejezése, az „*in irritum cadentis spei*” („haszontalanul elbukó reménynek”) Liviustól származik, Tarquinius csalódottságára utal eredetileg (*Ab urbe condita* 2, 6). A kézirat megfelelő helyén meg is találjuk Zrednai Vitéz kezétől a bejegyzést (cod. 3099 13ra): „dolore ad irritum cadentis spei. Nota bene” („a haszontalanul elbukó remény fájdalma miatt. Jegyezd meg jól!”).

2. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 13ra

Ez utóbbi megjegyzéséből egyértelmű, hogy nem egyszerűen kifejezésgyűjteményként és nem is antik történelmi olvasmányként vette kézbe Zrednai Vitéz Livius: célja az applikáció volt, és külön felhívta saját figyelmét arra, hogy miképp alkalmazhatja a jelenre az ókori történelmi szöveget.

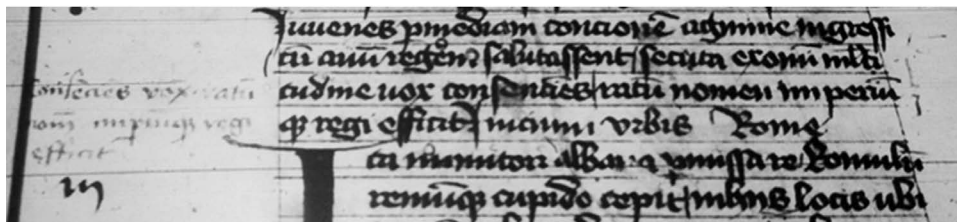
Zrednai Vitéz János szónoklataiban is gyakran alkalmazta Livius kifejezéseit. Emiatt az *Ab urbe condita* szónoklatai különösen fontosak számára: ahol a kéziratban szónoklat fordult elő, egy ω jellel jelölte (valószínűleg az *oratio* szóra utalva). Gyakran a szónoklatok végét is külön jelezte egy φ (= finis) szimbólummal. Az ifjú V. Lászlóhoz Bécsben, 1452. október 8-án a magyar rendek nevében intézett üdvözlő beszédében így írt: „quamvis heres esses, consenciens tamen vox populi – ut veteres dicere solebant – ratum nomen imperiumque tibi regi efficeret”²⁴ („noha jog szerinti örökös vagy, királyi címetet s hatalmat mégis – ahogy a régiek szokták volt mondani – a nép beleegyező szava szentesítette”).²⁵

23 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 143, 1.

24 Uo., 225, 22.

25 VITÉZ, *Levelei...*, 307.

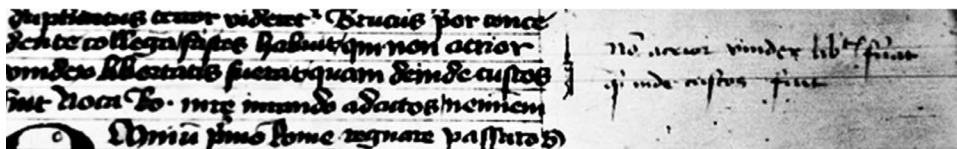
A kifejezés forrása (*Ab urbe condita* 1,6) külön jelölve van az első fennmaradt folián vörös tintával, és Livius szövegét meg is ismételte a margón Zrednai Vitéz: „Consenciens vox ratum nomen imperiumque regi efficit” (1ra).

3. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 1ra

A szöveghely különlegességét az adja, hogy – mint láttuk – Zrednai Vitéz János már 1445 körül vagy azelőtt elkezdte gyűjteni Liviusából a felhasználható kifejezéseket, de az olvasás során olyan gondolatokat merített az antik szövegből, amelyek igazi hasznát csak hét évvel később, 1452-ben látta. Ekkor, miután 1452 szeptemberében a tizenkét éves V. Lászlót III. Frigyes fogságából kiszabadították az alsó- és felső-ausztriai, valamint cseh és morva rendek, októberben hatalmas, Aeneas Sylvius szerint 2000 fős magyar küldöttség érkezett Bécsbe, hogy a királyt a magyar rendek nevében üdvözölje.²⁶ Az „egyetértő hang”, amely a király hatalmát legitimálta, tehát ténylegesen megvolt, de Zrednai Vitéz – talán tekintettel a résztvevők jelentős számára – beillesztette a liviusi vox mellé a *populi* szót, így hangsúlyosan utalva a „nép hangjára.”

Egy másik szónoklatában, amelyet III. Frigyes előtt mondott el 1455. március 23-án Bécsűjhelyen, Zrednai Vitéz úgy határozza meg a császár feladatát, hogy „ut sociorum salutis vindex sis et custos tue” („hogy szövetségeseid biztonságának oltalmazója légy és sajátodnak az őrzője”).²⁷ A *vindex* és a *custos* párhuzamba állítása ismét csak egy liviusi frázis, amelyet Zrednai kéziratában kiemelt (12rb: „non acrior *vindex* libertatis fuerat quam inde *custos* fuit”), és már korábban, 1447-ben írt levelében is felhasznált („ut prius eiusdem securitatis nostre *custos*, quam postea *vindex* appareat”).²⁸

4. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 12rb

26 ÁLDÁSY Antal, „A magyar országgyűlés követsége V. Lászlóhoz 1452 október havában”, *Századok* 44 (1910): 554–562, 555.

27 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 258, 7–8.

28 Uo., 77, 19.

E párhuzamosság mutatja, hogy a liviusi retorika állandó repertoárként állt rendelkezésre, ismétlődően visszanyúlt hozzá, mint az ornátus forrásához. Ezáltal a kéziratban található több száz marginália, amelyeket részben Zrednai Vitéz János írt be, nemcsak olvasási praxisa rekonstruálásban nyújtanak segítséget, hanem azt is lehetővé teszik, hogy megismerjük szövegalkotói módszerét. A margináliák segítségével újabb szövegpárhuzamok fedezhetők fel leveleiben, hiszen liviusi imitációinak nagy részét elrejtette: csak egy-egy szó azonos, a többbit a *variatio* stíluserevére révén megváltoztatja.²⁹

Ahhoz, hogy lássuk, a kéziratban mely bejegyzések származnak Zrednai Vitéz Jánostól, meg kell ismernünk magát a kéziratot, és némiképp meg kell ismerkednünk Livius 1., 3., és 4. decasának reneszánsz szövegtörténetével is. A kézirat nagyformátumú foliókézirat, papíron, kötése a *Hofbibliothek* egységes fehér barokk bőrkötése, tehát a 18. század elején újrakötötték. 296 lapból áll jelenleg, azonban ez nem azonos az eredeti állapottal, mert súlyos károk érték története során a kódexet.³⁰ Szövege jelenleg az első decas 1. könyvének negyedik fejezetében kezdődik, tehát egy lap vesztett el a kódex elejéről. Ennél jóval súlyosabb károk érték a kódex közepét, ahol a 231v után mintegy tíz lap terjedelmű szöveg ki van tépve a negyedik decasból, majd a kézirat végén az utolsó hat lapot tépték ki majdnem teljesen. A szöveg a 4. decas utolsó, 40. könyvének 59 fejezetéből a 17. caputig jut el töredékesen, így nagyjából 10-11 lap hiányozhat a kézirat végéről (átlagosan laponként négy fejezettel számolva).³¹ A kézirat rossz állapota miatt eddig nem csábította a kutatókat, és megnehezíti a vele való foglalkozást, hogy semmilyen lapszámozás, még 10-es ugrószámozás sem található benne.³² Állapota azonban teljesen megfeleltethető Csapodi következtetésének, miszerint Buda visszavétele után került Bécsbe, és azon papírkéziratok közé tartozott, amelyeket a katonák nem rendeltetészerűen használtak. A kézirat főszövegét egy kéz írta. Giuseppe Billanovich, aki 1958-ban elsőként írt a kódex Livius-szövegéről,³³ azt a megjegyzést tette,

29 Erre a munkára Illés Kornél doktori dolgozata vállalkozik, és tőle várjuk Zrednai Vitéz Livius-használatának pontos vizsgálatát.

30 A kódexet 2017-ben használtam; rossz állapota miatt jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek restaurálja, így újabb vizsgálatra (pl. a vízjelekére) sajnos nem nyílt lehetőség.

31 A kézirat tartalmazza 40, 16 fejezetet („Pretores eodem tempore P. Manlius quam et priore praetura provinciam obtinuerat...”), majd a *Gesta in Affrica* fejezetcím alatt (40, 17) az alábbi töredékek olvashatók még ki a kéziratból: „[...] eo anno expul [...] re certamine [...] cartha [...] suorum fu [...] uisset [...] suorum fu [...] uisset [...] regni [...] sure gen [...] one po [...] scepta [...] roma [...] cio atque [...] ius [...] sit [...]”, és egy „saltus”-hoz szóló marginália: „saltus dicitur silue”. Ez utóbbi a 40,17 szövegrészletére vonatkozik: „In Liguribus nihil postea gestum. recesserant primum in deuio saltus.” Ebből egyértelmű, hogy a cod. 3099 másolata azután készült, hogy az Arch. Cap. S. Pietro C 132 másolója kiegészítette másolata végét, amely eredetileg a 40,12-nél fejeződött be. Lásd Titus LIVIUS, *Ab urbe condita, Libri XXXI-XXXV*, ed. John BRISCOE (Stuttgart: Teubner, 1991), vii. DOI: 10.1515/9783110959536.

32 A kódexre a saját, másolat alapján készült lapszámozásom alapján hivatkozom, amelyben nem veszem figyelembe a kitépett lapokat.

33 Giuseppe BILLANOVICH, „Per la fortuna di Tito Livio nel Rinascimento II. Un altro Livio corretto dal Valla”, *Italia medioevale e umanistica* 1 (1958): 245–281, 272; Élisabeth PELLEGRIN, „Notes sur quelques manuscrits de textes classiques latins conservés a la Bibliothèque Vaticane”, *Revue d'Histoire des Textes* 1 (1971): 190–192. DOI: 10.3406/rht.1971.1776.

hogy a decasok fordított rendben, III., IV., I. sorrendben követik egymást, amelyet később Élisabeth Pellegrin is átvett tőle. Ez azonban nincs így, és korábban sem volt, csak a kódex szövegének forrására, az Archivio di S. Pietro C 132-re igaz ez az állítás, és ebből származhatott a tévedés. A bécsi kódexben, mivel a kódex előzéklapjának szűrőgási helyei azonosak az első lap szűrőgásaival, igazolható, hogy a kódex decasai már jó ideje, és valószínűleg mindig is ebben a sorrendben szerepeltek.

A kódexben nem csak Zrednai Jánosnak tulajdonítható jegyzetek találhatók, sőt az igen nagy számú jegyzet nagy része nem tőle származik. Ahhoz, hogy ebben a jegyzettömegben valamennyire kiigazodjunk, szükséges megismerkednünk a Liviuszöveg-hagyománnyal. A 16. század előtt csak az 1., 3., és 4. decas volt ismert, ezek is különböző mértékben voltak elterjedve: míg az első decast, Róma alapítását és a korai időszakot több mint 200 kézirat hagyományozza, a harmadikat, a pun háborút már csak 130, a negyediket, a *Bellum Macedonicum*ot pedig csak száz. Symmachus szenátor és környezete lehetett az utolsó közeg – a 4. század második felében – ahol megvolt az *Ab urbe condita* a maga egészében; a szenátor barátaival egy filológusi kiadást is készített ebből (ez az úgynevezett nicomachus–symmachusi recenziót). Ezt követően azonban csak részleteiben, decasonként hagyományozták a szöveget. Míg az első decas három független ókorvégi recenzióból is fennmaradt, a harmadik decas csak két független forrásra támaszkodik (ott is csak részben), a negyedik pedig lényegében egyetlen ókorvégi kézirati hagyományra megy vissza.³⁴ Bár Bambergben ismert volt mind a három (1., 3. és 4.) decas a 11. században, a 13. század vége előtt ezek csak külön-külön bukkannak fel. A 13. század végén Itáliában jött létre egy olyan kiadás, amely egyesítette a három közkezen forgó decast, és a korábbi középkori szöveg-hagyományokat: ennek az új recenzióknak a létrehozását Giuseppe Billanovich 1951-ben egy híressé vált és sokat hivatkozott cikkében Petrarcanak tulajdonította,³⁵ és az 1330-as évek végére datálta, azonban az azóta előkerült *recentiores* kéziratok alapján Michael Reeve és Marielle de Franchis azt feltételezik, hogy már a 1290-es években egyesíthették az akkor hozzáférhető szövegekpuszt.³⁶ Az utóbbi évtizedekben a későközépkori Livius-kéziratok tömegét tekintették át: Stephen P. Oakley például az első decas mintegy 200 kéziratából 156-ot nézett át az első decas 6–10. könyvének szövegkritikai kommentárjához.³⁷ A *recentiores* kéziratok átnézése arra vezetett, hogy Petrarca jelentőségét

34 Marielle DE FRANCHIS, „Livian Manuscript Tradition”, in *A Companion to Livy*, szerk. Bernard MINEO, 3–23 (Chichester: John Wiley and Sons, 2015), 3–4. DOI: 10.1002/9781118339015.ch1.

35 Giuseppe BILLANOVICH, „Petrarch and the Textual Tradition of Livy”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951): 137–208. DOI: 10.2307/750338.

36 Michael REEVE, „The third decade of Livy in Italy: The Spirensian tradition”, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 115 (1987): 405–440; DE FRANCHIS, „Livian...”, 4. A korábbi kutatás összegzésére lásd A. H. McDONALD, „Livius, Titus”, in *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, ed. Paul Oskar KRISTELLER and F. Edward CRANZ (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1971), 333–335.

37 Stephen P. OAKLEY, *A Commentary on Livy: Books VI–X* (Oxford: Clarendon, 1996–2005). DOI: 10.1093/oseo/instance.00101055.

a szövegtörténetben átértékelték,³⁸ valamint arra jutottak, hogy a Billanovich által Petrarcanak tulajdonított szövegjavítási kísérletek Petrarca előlthől származnak.³⁹ E kutatásoknak köszönhetően részletes kéziratleírások állnak rendelkezésre az első és a harmadik decasról.⁴⁰

Már Billanovich feltételezte 1958-ban, hogy az Archivio Capitolare di S. Pietro C 132 jelzetű kódexe és a bécsi cod. 3099 közeli viszonyban áll egymással, illetve ehhez a csoporthoz tartozik még egy bergamói kódex is.⁴¹ Ő a család ősenek a valenciai katedrális ms. 173 jelzetű kódexét tartotta, amelyben felfedezhetők azok a margináliák, amelyek keletkezését a Petrarca által javított szöveghagyományhoz kapcsolta (de több más kéziratban is hagyományozódnak), és ráadásul Lorenzo Valla sajátkezű korrekciói és megjegyzései vannak benne az 1440-es évekből. Valla valóban korrigálta ezt a valenciai kéziratot, de az újabb kutatás megállapította, hogy a valenciai kézirat különáll ettől a csoporttól.⁴² Oakley szerint a cod. 3099 az α csoporthoz tartozik, azon belül is az őse az Archivio Capitolare di S. Pietro C 132 jelzetű kézírata.⁴³ A vatikáni és a bécsi kódex rokonságát az egyértelmű tény bizonyítja, hogy a vatikáni C 132 elején, a bécsi cod. 3099-ben pedig az első decas után és a harmadik decas előtti üres lapon olvasható egy rövid Livius-életrajz, amely egy padovai, tévesen Liviusnak tulajdonított sírfelirat másolatával van kiegészítve,⁴⁴ illetve ezt követi egy Szent Jeromostól származó Livius-dicséret.⁴⁵ Mivel a C 132-ben ez a felirat a kötet elején szereplő harmadik decas előtt szerepel, ezért a cod. 3099 másolója is a harmadik decas elé, a 113^v lapra másolta be. A sírfelirat másolatában a római kézirat feliratszöveget utánzó kapitális betűit (1°) teljesen nyilvánvalóan le is próbálta másolni a cod. 3099 egyik kurzív keze.⁴⁶ Feltűnő azo-

38 Michael REEVE, „The Transmission of Livy 26–40”, *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* 114 (1986): 129–172 és Billanovich kritikájára lásd különösen Michael REEVE, „The Vetus Carnotensis of Livy Unmasked”, in *Studies in Latin Literature and Its Tradition in Honour of C. O. Brink*, ed. J. DIGGLE, J. B. HALL, and H. D. JOCELYN, 97–112 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). DOI: 10.2307/j.ctv27h1qc2.10.

39 REEVE, „The third decade...”, 424–430.

40 Michael REEVE, „The Place of P in the Stemma of Livy, 1–10”, in *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*, ed. Claudine A. CHAVANNES-MAZEL, Margaret A. SMITH, 74–90 (London: The Red Gull Press, 1996), 89–90; Marielle DE FRANCHIS, „Le livre 30 de Tite-Live et la double tradition des livres 26 à 30”, *Revue de Philologie* 74 (2000): 17–41, 34–40.

41 BILLANOVICH, „Per la fortuna...”, 272.

42 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1:191–216, 222. Valla javításairól a valenciai Arch. Cat. ms. 173-ban lásd J. Cornelia LINDE, „Lorenzo Valla’s Textual Criticism of Livy”, *Neulateinisches Jahrbuch* 12 (2010): 191–224, 211–212.

43 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1: 228.

44 A felirat modern kiadása *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Galliae Cisalpinae*, ed. Theodor MOMMSEN (Berlin: Reimer, 1872), V/1:282–283, nr. 2865. A feliratról, és az 1413-ban megtalált csontokról, amelyeket Liviusének gondoltak, számtalan tanulmány szól, legújabban lásd Anthony GRAFTON and Maren Elisabeth SCHWAB, „Livy’s Bones”, in Anthony GRAFTON and Maren Elisabeth SCHWAB, *The Art of Discovery. Digging into the Past in Renaissance Europe* (Princeton: Princeton University Press, 2022), 41–71.

45 *Les manuscrits classiques latins de la Bibliothèque Vaticane*, kiad. Élizabeth PELLEGRIN et al. (Paris: CNRS, 1975), 1:36. Az Arch. S. Pietro C 132 digitális másolata hozzáférhető: hozzáférés: 2022.11.25, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Arch.Cap.S.Pietro.C.132.

46 A cod. 3099 rossz minőségű másolata alapján ítélve nem zárom ki, hogy ez a bejegyzés Zrednai Vitéz írása. Ha ez így lenne, akkor egyértelművé válna, hogy az ÖNB cod. 3099 másolata Magyarországon

nosság, hogy a C 132 és a cod. 3099 is minden jelzés nélkül elhagyja a negyedik decasban a 33. könyvet: a 32. után közvetlenül a 34. következik (Vatikán, Arch. Cap. S. Pietro C 132, 123^v; Bécs, cod. 3099, 234^r). Ezen felül közös tulajdonsága ennek a csoportnak, hogy a sírfeliratban olvasható téves névforma (*Concordialis Patavinus*) több könyv titulusában is fel van tüntetve – és ez a jelenség szintén csak ebben a kódexcsaládban fordul elő. Az idei év eddig még csak sajtóhírként publikált felfedezése, hogy Monica Berté Petrarca keze nyomát azonosította az Arch. Cap. S. Pietro C 132 margináliái között is.⁴⁷

Oakley szövegkritikai kutatása szerint az Arch. Cap. S. Pietro kéziratából három kézirat származott:⁴⁸ a bécsi cod. 3099, a veronai Capitolare CXXXV (tehát a veronai Livius-sorozat első kötete, amely nem volt Handó Györgyé!),⁴⁹ és az OSZK cod. lat. 196-ban olvasható rövid töredék az első decas első könyvéből, amelyet egy cseh eredetű, vallásos-teológiai kódexbe másolt be valaki a 15. század második felében.⁵⁰ A vatikáni C 132 kódexet nemcsak szövege, hanem gazdag illuminációi miatt is számontartja a kutatás. Számos iniciálét, laparany vonalkeretet, marginális díszítést és négy kiterjedten illuminált lapot is tartalmaz, amelyek a liviusi narrációt kommentálják képi formában: Róma alapítási jelenetét, az ókori csatákat lovagi csatajelenetekként interpretálva.⁵¹ A gótikus rotunda írással írt vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132 tehát luxuskivitelű kézirat, amelynek keletkezése stilisztikai érvek alapján, az 1340-es évekre datálható.⁵² Később, a 14. század közepén a kéziratot négy helyen is Francesco Carrarának, Padova podestá-

---

készült az Arch. Cap. S. Pietro C 132-ről (erről lásd alább). Mivel a sírfelirat már 1340 körül ismert lett, nem segít a Arch. Cap. S. Pietro C 132 vagy a bécsi cod. 3099. datálásában.

47 Hozzáféres: 2022.11.25, <https://www.insulaeuropea.eu/2022/05/24/un-nuovo-livio-di-petrarca-il-manoscritto-arch-s-pietro-c-132-della-biblioteca-apostolica-vaticana/>. Monica Berté levélbéli tájékoztatása (2022.9.17.) alapján a C 132-ben legalább 300 Petrarcától származó jegyzet található, amelyeket az Aevum folyóiratban fog publikálni, összevetve őket Petrarca másik Liviusának, BNF lat. 5690-nek a jegyzeteivel. Korai lenne ebből messzemenő következtetéseket levonni, de izgalmas kérdés lesz annak vizsgálata, hogy a bécsi cod. 3099 áttemeli-e a Petrarcanak tulajdonítható margináliákat.

48 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1:228.

49 PÓCS, „Handó...”, 311–315.

50 BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti latini, Vol. I. Codices latini medii aevi*, A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12 (Budapest: OSZK, 1940), 155–157.

51 Paola SUPINO MARTINI, „Arch. Cap. S. Pietro C 132”, in *Vedere i classici: L'illustrazione libraria dei testi antichi dal età romana al tardo Medioevo*, kiad. Marco BUONOCORE (Róma: Fratelli Palombi-ROSE, 1996), 297–99.

52 Giordana MARIANI CANOVA, „Autunno del Medioevo e memoria degli antichi: documenti della miniatura tra Padova e Venezia”, in *Medioevo: il tempo degli antichi. Atti del convegno internazionale di studi (Parma, 24–28 settembre 2003)*, kiad. A. C. QUINTAVALLE (Milánó: Mondadori Electa, 2006), 611–612, és Giordana MARIANI CANOVA, „Petrarca, i suoi libri, le sue opere: 'memorabilia' per la storia della miniatura e dell'arte a Padova nel Trecento”, in *Petrarca e il suo tempo*, kiad. Davide BANZATO és Gilda MANTOVANI (Milánó: Skira, 2006), 415–417. Megerősíti Giulia SIMEONI, „I manoscritti medievali illustrati degli *Ab urbe condita* libri di Tito Livio. Il caso del codice Arch. Cap. S. Pietro C 132”, in *Livius noster: Tito Livio e la sua eredità*, szerk. Gianluigi BALDO, Luca BELTRAMINI, 781–808 (Turnhout: Brepols, 2021), itt 790–795. DOI: 10.1484/M.GIFBIB-EB.5.125355. Simeoni azt feltételezi, hogy a kódex megrendelője Giacomo II da Carrara, Francesco da Carrara apja lehetett, aki 1349-ben meghívta Petrarcat, hogy Padovában lakjon és jól jövedelmező kanonoki címet szerzett neki. Ez magyarázatot adna arra, miképp kerülhettek Petrarca margináliái a kódexbe.

jának címerével ékesítették.⁵³ Ezen kívül Giordano Orsini kardinális címere található meg benne, aki végrendeletében a Szent Péter-bazilikára hagyta a kéziratot azzal a célkitűzéssel, hogy a római via Giulia-n található San Biagio-templomban egy, a tudósok számára nyilvánosan hozzáférhető könyvtárat hozzanak létre. A kötet az 1434-es végrendeletben⁵⁴ szerepel is mint egy „szép Livius” („Item Titum Livium pulchrum”), és az azután összeállított inventáriumban is mint „Titus Livius deche tres”.⁵⁵

Újabban Giulia Simeoni vizsgálta a kódexet, és azt a szempontunkból is nagy jelentőségű felfedezést tette, hogy a vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132 négy Orsini-címer alatt jól kivehető egy átfestett korábbi címer, amelyen egy barázdált szürkés alak fehér tollas szárnyakkal. A foliók ultraibolyás és ellenfényben történő átvilágítása után vált láthatóvá, hogy a fehér tollak egy koronás strucchoz tartoznak, amely a csőrében egy patkót tart.⁵⁶ Ez a címer jól azonosítható a magyar Anjou-királyok, Károly Róbert és különösen Nagy Lajos király címerével (vagy inkább „devise”-ével),⁵⁷ amelyet ismerünk egy kortárs padovai emlékből, a Castello Carrarese Nagy Lajos-terméből, amelynek díszítése a magyar uralkodó címerével 1378–1382 között készült el.⁵⁸ Mivel Nagy Lajos fontos szövetségese volt Francesco da Carrarának a Velencével folytatott küzdelemben, ugyanis mind katonákkal, mind pedig pénzzel támogatta Padovát, elismerésképpen a Carrara-vár keleti kapujára is felkerült egy címerkövön a patkót tartó struccot ábrázoló címer 1378-ban.⁵⁹ Simeoni valószínűleg jogosan kapcsolja össze ezeket a diplomáciai célú címerábrázolásokat azokkal az átfestett Anjou-címerekkel, amelyek Francesco da Carrara Livius-kódexében, a Arch. Cap. S. Pietro C 132-ben találhatóak. Mivel a Castello Carrarese Nagy Lajos-termének díszítése (1378) és Nagy Lajos halála (1382) között kellett, hogy elkészüljön, elképzelhető, hogy a kódex is ekkor készült el mint diplomáciai ajándék.

Nincs bizonyíték arra, hogy valóban el is került Magyarországra, hiszen ezt követően csak Giordano Orsini kardinális könyvtárában bukkant fel. Ha azonban ehhez a feltételezéshez hozzáadjuk azt, amit már tudunk az Arch. Cap. S. Pietro C 132 közvetlen másolatának, a bécsi ÖNB cod. 3099-nek a történetéről, könnyen adja magát a feltételezés, hogy a Zrednai Vitéz tulajdonában levő cod. 3099-et Magyarországon má-

53 SUPINO MARTINI, „Arch. Cap. S. Pietro C 132”, 297–99.

54 Christopher CELENZA, „The Will of Cardinal Giordano Orsini (ob. 1438)”, *Traditio* 51 (1996): 257–286, 270–271, 280. DOI: 10.1017/s036215290001343x.

55 Az inventárium kiadását lásd Franciscus CANCELLIERI, *De secretariis Basilicae Vaticanae veteris ac novae libri II*, 4 köt. (Róma: Officina Salvioniana, 1786), 2:908. A végrendeletet lásd Erich KÖNIG, *Kardinal Giordano Orsini (+1438): Ein Lebensbild aus der Zeit der grossen Konzilien und des Humanismus* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1906), 117–120.

56 SIMEONI, „I manoscritti...”, 797–798.

57 GÁRDONYI Albert, „A magyar Anjouk címeres emlékei”, *Turul* 50 (1936): 15–18; BERTÉNYI Iván, „Címerváltozatok a középkori Magyarországon”, *Levéltári Közlemények* 59 (1988): 11–13; GYULAY Éva, „Miskolci Kowach István címereslevele 1479-ből: Adatok a patkót harapó strucc és a folyók címerszimbolikájához”, *Turul* 69 (1996): 13–22.

58 SIMEONI, „I manoscritti...”, 798–799.

59 A padovai Nagy Lajos-emlékekre lásd még Patrizia DAL ZOTTO, „Luigi il Grande, re d’Ungheria, nel Castello Carrarese”, *Padova e il suo territorio* 24/138 (2009): 21–24.

solták. A cod. 3099. egy kéz írása, a kéthasábos szöveg közép-európai jellegű „újabb típusú gótikus könyvkurzívval” (jüngere gotische Buchkursiv) van írva. Közeli párhuzamként szolgálhat a pozsonyi városi jegyző, Liebhard Eghenvelder 1434–1435-ben Ha-inburgban másolt kézirat (Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, cod. 1),⁶⁰ de az sem kizárható, hogy a kéziratot Zsigmond kancelláriáján másolták, mert okleveleken is találkozhattunk nagyon hasonló írással (lásd pl. a 1428. május 27-i DL 100449 vagy a 1428. július 17-i DF 287106 királyi okleveleket – ez utóbbin az iniciálé is hasonló stílusú).⁶¹ Azt a feltételezést, hogy az Arch. Cap. S. Pietro C 132 a 15. században Magyarországon vagy Közép-Európában (Csehországban?) volt megtalálható, megerősíti az a Livius-másolattörredék az Országos Széchényi Könyvtár cod. lat. 196-ban, amely az *Ab urbe condita* első könyvének első 28 fejezetét tartalmazza (230^r–241^v), míg ugyanebben a 15–16. századi fatáblás kötéssel rendelkező kódexben egy névtelen iskolai zsoltár- és himnuszkommentár található, amelynek magyarázataiban számos cseh szót használ, és Szent Ludmilla és Szent Vencel himnuszai is szerepelnek benne (206^r–207^r).⁶² Oakley az OSZK cod. lat. 196. egy hibásan írt szava alapján (233^r: „subdicent”) már megállapította, hogy ez a másolat az Arch. S. Pietro C 132 alapján készült (195rb),⁶³ mert a másoló az abban található „sb’ [= sibi] dicent” betoldást, ami a “magnas opes sibi magnumque nomen facere” szakaszhoz tartozott volna, tévesen két sorral feljebb, „subdicent” alakként illesztette be. Mivel ugyanezen a helyen a bécsi cod. 3099 a C 132-vel egyező szöveget hoz, de nincs benne ez a marginália, bizonyos, hogy az OSZK cod. lat. 196-ot vélhetően cseh másolója a C 132-ről másolta. Azt, hogy az OSZK cod. lat. 196 nem a bécsi cod. 3099, hanem az Arch. S. Pietro C 132 másolata, megerősíti egy másik szöveghely is: A C 132, 197va a margón közli variánsként a “regnum acceptus est” részlethez, hogy “aliter adeptus”, ahogy a cod. 3099 is, de a cod. lat. 196, 237rb áthelyezi az „adeptus”-t a főszövegbe, marginália nélkül. Viszont a bécsi cod. 3099 ugyanezen a helyen nem tartalmazza a “Que dimensio templum vocata est” margináliát, ami megvan a cod. lat. 196-ban, és a C 132-ben is. Ez csak úgy lehetséges, ha a cod. lat. 196. a C 132 másolata. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a másolat csak 1434, Orsini végrendelkezése előtt keletkezhetett valahol Magyarországon vagy Csehországban, tehát a C 132 Közép-Európában volt megtalálható.⁶⁴

60 Online elérhető, hozzáférés: 2022.11.25, <https://archivum.ferencesek.hu/letoltes/digibibl/CodMed01.pdf>.

61 Az okleveles párhuzamokat C. Tóth Norbertnek köszönöm. Lásd hozzáférés: 2022.11.25, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/132104/>, és <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/132295/>.

62 Ugyanez a cseh nyelvű részleteket tartalmazó névtelen iskolai himnuszkommentár megtalálható a prágai Nemzeti Könyvtár három kéziratában is, ezek közül az ms. XVII F 20 1429-re van datálva. Lásd Josef TRUHLÁŘ, „Paběrky z rukopisů Klementinských. Latinská cvičebnice staročeská”, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 7 (1898): 521–522; Kateřina VOLEKOVÁ, *Česká lexikografie 15. století* (Prága: Academia, 2015), 161–165.

63 OAKLEY, *A commentary on Livy...*, 1:229.

64 Nem evidens, hogy Nagy Lajos könyvtára tovább öröklődött Zsigmond könyvtárába vagy Zsigmond budai kancelláriájának könyvtárába. De a *Képes Krónika* sorsa alapján ez joggal feltételezhető, különben a *Thuróczy-krónika* nyomtatott metszetei nem készülhettek volna el a *Képes Krónika* alapján. Lásd Rózsa György, „A *Thuróczy-krónika* illusztrációnak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája”, in

Orsini kardinális több alkalommal is hozzájuthatott a Magyarországon őrzött Livius-kódexhez. A pisai V. Sándor ellenpápa köréhez tartozó Orsinit 1409 szeptemberében nevezte ki a pápa a pécsi püspökség commendatorává. Befizette ugyan a pápai kamarának a kinevezéséért járó servitiumot, de a püspökségre vonatkozó jogát nem tudta érvényesíteni, ezért arról 1410-ben máris lemondott.⁶⁵ A konstanzi zsinaton XXIII. János pápa kíséretében vett részt, majd a Vergerioval kapcsolatban álló Guillaume Fillastre kardinális társaságában utazott Franciaországba és Rómába.⁶⁶ 1424-ben Ulászló lengyel király fia, a később magyar trónon uralkodó I. (Várnai) Ulászló keresztszülőjének kérte fel,⁶⁷ majd 1426. január 16-án jelölte ki V. Márton pápa mint pápai legátust Magyarországra és Csehországba, és Orsini kardinális 1426. március 19-én indult el „versus Bohemiam” Rómából.⁶⁸ Talán neki szól Zsigmond király 1426. június 12-én Győről írt levele, amely egyértelműen közeli ismeretségről tanúskodik.⁶⁹ 1433-ban ismét kapcsolatba került Orsini Zsigmond királlyal, ezúttal Rómában: itt IV. Jenő pápa kijelölte, hogy Zsigmond követivel tárgyaljon a császárrá koronázása kapcsán.⁷⁰ A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Orsini kardinális 1426. évi legátusi küldetése alkalmával kaphatta a kódexet, amikor Magyarországra és Csehországba indulva valószínűleg megfordult Budán is.⁷¹

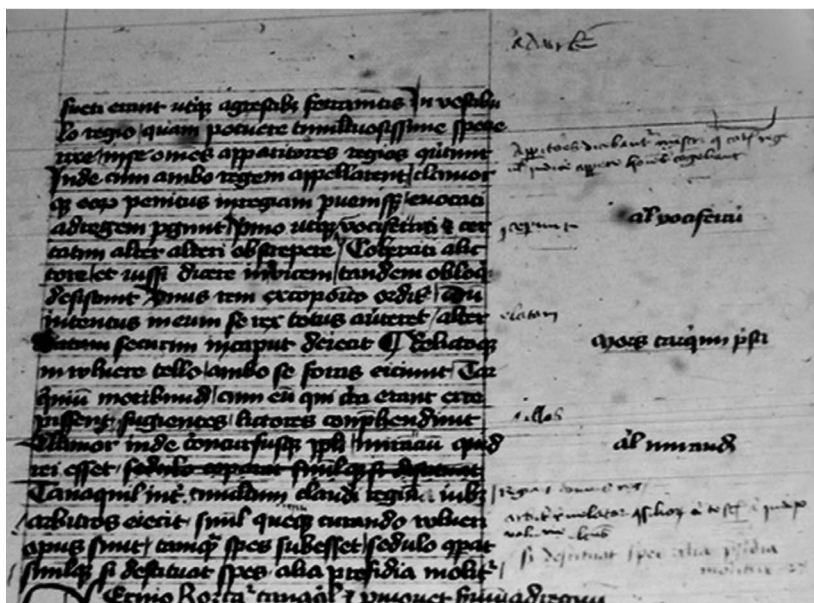
Zrednai Vitéz kódexében, a bécsi cod. 3099-ben több rétege fedezhető fel a margi-náliáknak. Ahogy számos más késő középkori Livius-kézirat, ez is tartalmaz varián-sokat, amelyeket maga a másoló közöl. Ezek a szöveghagyomány részét képezték, kéz-iratról kéziratra terjedtek, vagy éppen helyezte be őket a másoló a főszövegbe. Ilyen pl. 8ⁿ-n található „civice: aliter vicine”, vagy „prognatus: aliter propagatus / progenitus”; „quia: aliter cum”; „Hec: aliter o hec”. A másoló maga oldalanként átlagosan 4–5 szö-vegvariánst ad meg. Ezek mellett találunk hosszabb tartalomösszegző jegyzeteket egy gótikus kurzív kéztől, alkalmanként piros tintával. A tartalomösszegző jegyzetek leg-alább egy része azonos azzal a szöveghagyománnyal, amelyet Amilcare Borghi tárt fel ebben a kódexcsoportban, és a 21. könyvből ki is adta ezeket a fejezetcímeket.⁷² Itt nincs másról szó, mint egy olyan olvasást támogató segédeszközről, amely valamikor

---

RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok: Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múlt-jából*, 7–24. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998).

- 65 FEDELES Tamás, „Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2009): 120–121.
- 66 Christopher S. CELENZA, „Orsini, Giordano”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerk. Raffaele ROMANELLI (Róma: Treccani, 2013), 79:657–662.
- 67 Anatolius LEWICKI, kiad. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, 2 köt. (Krakkó: PAU, 1891), 2:180–181. Lásd még *uo.*, 2:472–474.
- 68 C. TÓTH Norbert és MIKÓ Gábor, *Zsigmond kori oklevéltár, XIII. (1426)* (Budapest: Magyar Országos Leveleltár, 2017), 53 (n. 52, DF 288868), 151 (n. 338).
- 69 *Uo.*, 266 (n. 719).
- 70 ÁLDÁSY Antal, „Zsigmond király római császári koronázása”, *Századok* 47 (1913): 490.
- 71 További kutatást igényel annak megállapítása, miként lehet az 1460-as években másolt, veronai Liviusnak (Cap. CXXXV) az archetípusa a Carrara–Orsini-féle Livius-példány (vö. OAKLEY, *A commentary on Livy*, 228), amely 1434 után nem sokkal, de vélhetőleg Orsini 1438-ban bekövetkezett haláláig jelenlegi őrzési helyére, a Vatikánba került. Részletes kolláció tudná csak tisztázni azt a kérdést, hogy ennek a másolatnak a forrása a vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132, vagy a bécsi Cod. 3099.
- 72 Amilcare BORGI, „La titolatura nel Livio della Biblioteca della Cattedrale di Valencia e nel Livio della Comunale di Bergamo”, *Acme* 23 (1970): 41–60, itt 58–59.

a 14. század előtt keletkezhetett, a kéziratcsoport tagjaiban többé-kevésbé azonos (így a valenciai, a vatikáni és a bécsi kódexben is), valószínűleg itáliai eredetű, és az olvasó navigációját segíti a szövegben. Ugyanez a gótikus kurzív kéz szómagyarázatokat illeszt a szöveghez. Például az 1ⁿ-n olvashatjuk a *clavis*, *clavus*, és *clava* szavak jelentésének különbségét (kulcs, szeg, bunkó), a kódex végén a 295^v lapon pedig a *saltus* jelentését: „saltus dicitur silue” („erdős hegynek az erdőt hívjuk”). Úgy tűnik, hogy ez a két gótikus kurzív típusú bejegyzés azonos bejegyzőtől származik. Pl. az 1^v lap első hasábján az alábbi bejegyzéseket látjuk: „De legibus licturiis et senatoribus institutis a Romulo” (tartalomösszegző jegyzet sötétebb feketével, pirossal aláhúzva), majd alatta közvetlenül világosabb tintával: „[Fa]tum est temporalis rerum dispositio ab aeterna [...] uonte infallibili preuisa.” A két bejegyzésben az s, b, l, t formája azonos: minden bizonnyal ugyanaz a kéz két eltérő munkafázisban fűzte a szöveghez e megjegyzéseket. Ezek a jegyzetek már eredetileg a lemásolt archetípusnak, az Arch. Cap. S. Pietro C 132-nek a részét képezték, mert megtaláljuk ugyanezeket a tartalomösszegzéseket ott is (csak a könyvek felcserélt sorrendje miatt a 195^v lapon), de erre utal pl. a Hiero syracusai tyrannus leszármazásáról szóló táblázat is ugyanennek az 1^v lapnak a tetején. Ezek a magyarázó jegyzetek néhol körbe vannak vágva: a bejegyzéseket a 18. századi újrakötéskor vághatták le.

5. Másolói szövegvariánsok („aliter vociferari”), a szöveg hagyomány részét képező tartalomösszegző jegyzetek („Mors Tarquini”), magyarázó jegyzetek („apparitores dicebantur...”), és legalul Zrednai Vitéz jegyzete a szöveg stílárisan figyelemreméltó részletével („si destituit spes, alia presidia molitur”). Österreichische Nationalbibliothek cod. 3099, 8^v.

Zrednai Vitéz János jegyzetei már nem gótikus kurzív írással vannak írva, hanem néhány betűt humanista jellegű, ráadásul szokásának megfelelően gyakran rubrummal jegyezte be őket. Arra is találunk példát, hogy Zrednai Vitéz fekete tintás írását körülveszik saját piros tintás jegyzetei (az alábbiakban nyomdatechnikai okokból # jelöli a pirossal írt részek kezdetét és végét). Erre jó példa a 4rb-n a fekete tintás „Nota verba Albani” jegyzet, amelyet saját piros tintás bejegyzései vesznek körül. A 10^v-n találjuk az alábbi bejegyzést: „#Nota dictum.# Nota. conqueritur filius tarquinius contra patrem. #per antifrasin i. dolo#”, ahol a bejegyzés középső, feketével írt része piros tintával van aláhúzva. Ugyanerre a jelenségre, hogy pirossal húzta alá fekete margináliáit, számos példát találunk (11rb: Nota. contemptus facit tutos ubi in iure parum presidii est”, 11va: „hospitale cubiculum”; 11va: „pestiferum gaudium”). A 12va-n így találjuk a bejegyzést: „Nota verba #pro regibus etc#.” Ez alapján úgy tűnik, hogy Zrednai Vitéz először a fekete tintás tollal a kalamárisában olvasta végig a szöveget, és a „nota” jelzések hívták fel a figyelmet arra, hogy mely részleteket kell később kimásolni a margóra piros tintával. A második, piros tintás fázisban viszont vagy bővebben másolta ki ugyanazokat a terminusokat, vagy az idézet felhasználhatósági területére utalt („pro regibus#”). Ezek a jegyzetek is néhol körül vannak vágva (pl. 4^r: vera potius quam dictu specios[a]), tehát egyértelmű, hogy a kézirat Zrednai Vitéz olvasata, a 15. század közepe után lett megcsonkítva. A szónoklatokat, mint már fentebb említettem, gyakran az ‘ω’ vagy a ‘Nota ω’ (12rb) jelzéssel látja el, amelynek jelentése oráció, azaz szónoklat: ezzel hívja fel a figyelmet a Liviusnál gyakori fiktív történelmi szónoklatokra. A 39rb-n még esztétikai értékítéletet is mond róluk: „Nota ω pulcra” („Figyelj, szép szónoklat”), máshol, a 52va-n pedig azt találjuk: „Nota ω bona” („Figyelj, jó szónoklat”).

Néhol a Zrednai Vitézhez kapcsolható kéz is felsorol további szövegvariánsokat, pl. 11rb: „concedamus: aliter conscendamus”, 36va: „hominis: aliter bonis”, 38rb: „sensitum: aliter sensituri”, de ezekből az első negyven lapon összesen csak hármat találunk. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Zrednai János figyelme elsősorban nem filológiai kérdésekre összpontosult. Az 52^v-n tűnik fel utoljára Zrednai Vitéz pirossal aláhúzott margináliája, de a fekete tollal írt jegyzetei ezután is folytatódnak, egészen a kötet végéig. Ebből arra következtethetünk, hogy legalább kétszer olvasta végig a szöveget, az első alkalommal fekete tintával a kódex végéig haladva. Az első alkalommal is kijegyzetelt már több jól felhasználható szófordulatot, kollokációt a margóra (pl. 62^r: „Nota s[entenciam] ferro non auro recuperare patriam iubet”, 86rb: „Nota. fugiendo in media fata ruitur”, 156^v: „nota ludibria oculorum auriumque”), azonban bejegyzéseinek többsége egyszerű ‘nota’ volt, vagy az orációkra utaló ‘nota ω’, a szónoklatok végére utaló ‘nota φ’, és a szentenciákat jelölő ‘nota s’ jelzés. Ezt követte a második olvasási fázis, piros tintával alaposabban kiírva, néhol az alsó margón megismételve a margóra már egyszer kimásolt frázist (pl. 2rb: „arcem scelere emptam”). Az egyik utolsó ilyen jegyzetet a negyedik decas közepén találjuk, a „nota splendidiore cathena sed graviori” (Liv. 35, 38, 10) kifejezést megismételve a lap legalján. Ebből egyértelmű, hogy Zrednai Vitéz végigolvasta kedvenc szerzőjét, méghozzá kétszer is. Összességében több száz jegyzete lehet a kéziratban, amelyek pontos azonosítása és kiadása a későbbi kutatás feladata.

Milyen olvasó bontakozik ki ezekből a jegyzetekből? Bár erre a kérdésre csak egy, a levelezést és a szónoklatokat a Livius-jegyzetek egészével összevető kutatás után válaszolhatunk alaposan, néhány jellegzetesség körvonalazódni látszik már az eddigi vizsgálatok alapján is. Úgy tűnik, különösen kedvelte a fokozásokat, hasonlításokat, a helyesbítő oppozíciókat („nem ez, hanem az”) és a „nem csak..., hanem is”-jellegű kiegészítéseket, oppozíciókat. Viszont retorikai, elemző jegyzeteket, amelyek irodalmi eszközökre hívnál fel a figyelmet, alig találunk, ahogy filológiai emendációból is viszonylag kevés akad. Ehelyett sokkal jellemzőbb, hogy Zrednai Vitéz a jelenre vonatkoztatás lehetőségeit kutatja a szövegben. Talán az egyik legárulkodóbb bejegyzés ebből a szempontból a „Nam cum equassent aciem duo extra ordinem milia que in sinistrum cornu romanorum erant” („Ugyanis amikor kiegyenlítette a csatasort az a kétezer nem hadrendben álló katona, akik a rómaiak bal szárnyán álltak”, 38^b) mondathoz kapcsolódik, amelyhez egy kurzív kéz írja: „Nota bene ad pugnam” – azaz „jegyezd meg jól a csatához”. Zrednai János ez utóbbi bejegyzést húzta alá piros tintával, nem a liviusi szövegrészt. Szándéka elsősorban arra irányulhatott, hogy a csataábrázolások latin nyelvi formuláit összegyűjtse és megjegyezze. Hasonlóképpen a 9^b-n ezt emelte ki piros tintával: „#nota dictum contra eos qui scelere querunt regna#” („jegyezd meg ezt a mondást azok ellen, akik bűnös módon akarnak királyságokat megszerezni”), majd összegyűjtött alatta még néhány kifejezést az oldalról, amely a királyság megszerzésére irányuló bűnös vágy ellen szóltak: „#regnum ultimum quod scelere partum#”, „#qui habere magis quam sperare regnum mallet#”, „#peregrina regna moliri#”, vagy „#neque regni quitquam preter vim habebat#” (9^b), vagy „#cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt#”. Zrednai Vitéz azokra a kifejezésekre koncentrált, ahol a trónbitorló vágyat ékesszólóan írta le Livius: valószínűleg az 1440-es, 50-es évek magyarországi politikai helyzetében, a III. Frigyes császárral, Cillei Ulrikkal folytatott küzdelmek során már előre látható volt, hogy felhasználhatók lesznek ezek a kifejezések a diplomáciai és belpolitikai levelezésben. A királyság megszerzése, megtartása, az igazságos király viselkedése háborúban és békében, a törvények és a hatalom viszonya (12va: #leges rem surdam inexorabilem esse#) központi kérdéseknek látszottak ekkoriban Zrednai János számára a margóra kimásolt idézetek alapján. Zrednai Vitéz számára tehát Livius olvasása elsősorban politikai és diplomáciai ügy volt. A kor politikai retorikájának alapvető vonása volt, hogy az ókori római történelem újraírásaként beszélt a jelenről. Nem csak Zrednai Vitéz, hanem a lengyel királyi történész Długosz is hasonlóan, a retorikailag felhasználható kifejezéseket kijegyzetelve kezdte használni Liviusát az 1450-es években.⁷³ Zrednai Vitéz Livius iránt tanúsított odaadása leginkább abban a kontex-

73 KOWALCZYKÓWNA, „Jagiellońskie rękopisy Liwiusza...”, 225–228. A további kutatás feladata annak vizsgálata, hogy Długosz fennmaradt Livius-kéziratai, a krakkói Bibl. Jag. cod. 522 és 523 milyen viszonyban vannak az Arch. Cap. S. Pietro C 132-vel és a bécsi cod. 3099-vel. A lengyel kutatás az 1450-es évekre teszi a cod. 523 elkészültét, és Itáliából, Velencéből eredezteti, elvetve azt a lehetőséget, hogy Zrednai Vitéz kódexéről készültek volna a Bibl. Jag. cod. 523 másolata, sőt, azt feltételezve, hogy Zrednai Vitéz azt el sem küldte Długosz kérésére. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a C 132 és a cod. 3099 sem tartalmazza a 33. könyvet, és a cod. 523 másolója külön felhívja a figyelmet, hogy mintapéldányából hiányzott a 33. könyv: „Secundus liber finit. Quartus incipit, tercius deest, qui nusquam invenitur”

tusban érthető meg, ahogy az Firenze és Nápoly vezető humanistái, Firenzéből Lorenzo Valla, Nápolyból Antonio Beccadelli (Panormita) és Bartolomeo Facio küzdöttek meg egymással Alfonz király előtt Livius értelmezésén. A Cosimo Medici által 1444-ben Alfonz királynak küldött Livius-kézirat, a máig azonosítatlan „codex regius” diplomáciai ajándék volt, amelyet a két nápolyi humanista sok helyen alaptalanul emendált. Ezt követően 1446–1447-ben Valla filológiai győzelmet is aratott a helyesebb, gyakran Petrarcatól származó szövegmagyarázatai révén a nápolyi humanistákkal szemben.⁷⁴

Összegzésképpen érdemes elkülöníteni, mi az, amit bizonyosan tudunk Zrednai Vitéz Liviusáról, és mi az, ami csak valószínű feltételezés. Bizonyosnak tekinthető, hogy Zrednai Vitéz János még 1445 előtt hozzájutott a bécsi cod. 3099-hez, amely Livius történeti művének I., III. és IV. decasát tartalmazta egy kötetben. A kötetet nagy becsben tartotta, végigjegyzetelte, és a római történetíró kifejezéseit nagy előszeretettel hasznosította saját leveleiben és szónoklataiban. Az olvasás folyamán arra is figyelt, hogy miképp tudja a korabeli történelmi helyzetben alkalmazni a liviusi szófordulatokat, és sok helyen külön felhívta a figyelmet arra, milyen szituációban lesznek újrahasznosíthatók a szentenciák. Bizonyos az is, hogy a bécsi cod. 3099. közvetlenül a vatikáni Szent Péter-bazilika káptalani könyvtárának Arch. Cap. S. Pietro C 132 jelzetű Livius-kéziratáról készült másolat, amelyet Giordano Orsini kardiális adományozott a könyvtár számára 1434–1438 körül, emiatt a cod. 3099 másolata ez előtt készülhetett. Mivel a vatikáni kéziratban négy helyen is Nagy Lajos király címere van átfestve az Orsini-címerrel, feltételezhető, hogy a kézirat Padovából, az elkészülés helyéről Magyarországra került 1378 és 1382 között, Nagy Lajos és Francesco da Carrara, Padova urának diplomáciai közeledése idején. Valószínű, hogy ezt követően Magyarországról került vissza Itáliába a vatikáni kódex, talán ismét csak diplomáciai ajándékként, amikor Giordano Orsini pápai legátusként 1426-ban feltételezhetően Magyarországon járt. Ha ez így van, akkor ezelőtt az időpont előtt keletkezett a Zrednai Vitéz János használt másolat, méghozzá Magyarországon, mert írása is hasonló az 1420-as évek királyi okleveleinek írásához. Így a bécsi cod. 3099. lehet az antikvítás iránt felélénkülő humanista érdeklődés egyik első emléke Magyarországról, amelyet Zrednai Vitéz már humanista nyelvi ideálokat követve, kifejezéseit kivonatolva használt. Elsősorban stiláris mintakönyvként, egyfajta történelmi formuláriumként tekintett Livius szövegére, amelynek legfrappánsabb kifejezéseit, fordulatait, mondatszerkesztéseit a margóra másolta. Livius olvasása és használata a politikai retorikában nemcsak a humanista irodalmi érdeklődés megnyilvánulása volt számára, hanem diplomáciai tett is, amellyel a kor nemzetközi diplomáciai színterén tekintélyt és elismertséget tudott szerezni a magyar politikai érdekek számára.

(Bibl. Jag. cod. 523, 23^v). Padovában vagy Velencében aligha okozott volna problémát egy olyan példány beszerzése, amely tartalmazza a 33. könyvet. Az bizonyos, hogy a Bibl. Jag. cod. 523 nem tartalmazza a vatikáni és bécsi kódex margináliáit, de egy szövegkritikai összevetés feladata igazolni azt a kézenfekvő feltételezést, hogy a cod. 523 valójában a Zrednai Vitéz által elküldött cod. 3099 alapján készült.

74 BILLANOVICH, „Petrarch...”, 137–142; Giuseppe BILLANOVICH e Mariangela FERRARIS, „Per la fortuna di Tito Livio nel rinascimento italiano. I. Le 'Emendationes in T. Livium' del Valla e il Codex Regius di Livio”, *Italia medievale e umanistica* 1 (1958): 245–264; és Mariangela REGOLIOSI, „Lorenzo Valla, Antonio Panormita, Giacomo Curio e le emendazioni a Livio”, *Italia medievale e umanistica* 24 (1981): 287–316.